

УСТНАТА КОМУНИКАЦИЯ – СТИЛОВЕ, СТАНДАРТИ И РЕГИСТРИ

Йовка Тишева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

The main goal of the article is to present an overview of theoretical approaches applied to analyze the main features of spoken (oral) communication in Bulgarian. The methods presented here are part of the project “Models and Tools for Spoken Communication of Contemporary Bulgarian language“ (Scientific Fund, Ministry of Education, № ДТК 02-11/2009 г).

Key words: Oral communication, spoken language, language style, standard, substandard, nonstandard, register

Целта на настоящата статия е да бъде направен преглед на различни теоретични подходи при изследване на устната комуникация, за да се установи равнището, достигнато от изследователската традиция. Излизайки извън полето на диалектологията, изследванията на устната реч започват с оценка само или най-вече на езиковите средства, с които се реализира общуването в официална или неофициална среда – представителната книжовна устна реч (в традицията на борбата за висока езикова култура) и разговорната реч. С разширяване на изследователските методи чрез приложението на постиженията на социолингвистиката се разширява и обектът на изследването, а езиковите особености се определят като част от социално значимите характеристики на индивида. Обогащването на изследователските методи с прилагане на постиженията на прагматиката показва, че освен социално маркирани езиковите прояви се регулират и от комуникативно значими фактори, каквито са целите на общуването и отношенията между участниците в комуникацията.

Устната реч намира място в оперативните анализи за установяване на равнището на езиковата култура. За да отговори на изискването за висока езикова култура, устната комуникация трябва да се реализира при спазване на кодифицираните норми, най-вече на разговорните. Идеята, че „нормализирането не трябва да задълбочава раз-

личията между устния и писмения език [...], вариантите да се приемат за еднакво книжовни и да се тълкуват като разлика между „устна“ и „писмена“ реч (Пенчев 1980: 57–58), не е водещата при оценката на средствата в устното общуване. В духа на прескриптивната традиция вариантите в речта, породени от функционални или стилистични различия, не се свързват със спецификите на устната комуникация, а се категоризират като отклонения от нормите, тоест като грешки. Тази тенденция води до противопоставяне между книжовно и разговорно; при това книжовното е маркирано като нормативно и правилно, а разговорното – като отклонение от нормите. Книжовният български език е официална, нормативна и престижна форма, затова е задължителен в публичното общуване и в писмената практика. Борбата за висока езикова култура обаче цели налагането му и в други сфери и ситуации: „...общуването със средствата на книжовния език в сфери, които по-рано са били обслужвани изключително от диалект, става все по-често и не се оценява като ненормално“ (Лилов 1980: 49).

Използването на устната форма на книжовния (кодифицирания, нормативния) български език и при неофициално общуване може да се разглежда не само като проява на целенасочена езикова политика. Разширяването на сферите и ситуациите, а оттам и на функциите на книжовния език би могло да се свърже и с продължаващото действие на исторически установилата се от Възраждането тенденция към хомогенност на езиковата ситуация. В края на XIX и началото на XX век, в процеса на установяване на общонароден (национален) език, регионалните варианти, които преди това са средство и за устно, и за писмено общуване, постепенно отстъпват пред нормата и естествено стесняват употребата си. През последната четвърт на XX век тенденцията към унификация и хомогенност продължава да действа, поддържана от редица екстралингвистични фактори, вкл. и налагането на отрицателни оценки за езиковите варианти – освен неправилни, те са и непрестижни. В този контекст съвсем закономерно мненията и оценките за езиковите формации, които се реализират в устното общуване, и по-специално за феномена разговорна реч, са противоречиви. В българското езикознание оформянето на концепциите за българската разговорна реч не е пряко повлияно от „първоизточника“ – от идеите на пражките функционалисти за отношението между функциите на езика и езиковите структури, а от установилата се традиция в руската лингвистика. Така за описанието на българската устна реч се пренасят модели, разработени след анализ на устните форми на руския език, без да се отчитат специфичните особености на българс-

ката езикова ситуация, както и вариантите при реализирането на някои универсални принципи, свързани с отношението между език и реч, форма и функция и т.н., в конкретни условия. Литературният (книжовният) език като представителна форма се противопоставя на т.нар. народно-разговорни форми: териториални и социални диалекти, жаргон, сленг, просторечие. Макар да става дума за езикови формации в рамките на националния език, за дефинирането на отделните варианти се прилагат както системноезикови, така и екстралингвистични показатели, напр. образователен статус на носителите на съответния вариант.

В поредици от статии, научни съобщения, езикови бележки, публикувани на страниците на водещите български езиковедски списания, се дискутира отношението между книжовно и диалектно, между писмената и устната реч. Детайлният преглед на различните мнения по въпроса е извън целите на настоящата статия. Тук ще бъдат представени само тези конценции, които имат отношение към предлаганата методология за анализ на езиковите средства в устната комуникация. Представяйки актуалната езикова ситуация, В. Попова (1980) отбелязва, че комуникацията може да се реализира на основата на два типа езикови системи – системата на книжовния български език и системата на диалектите. „Книжовният език, разбира се като представителен, нормативен и кодифициран език на цялата българска нация, се реализира като писмен език, или *писмена книжовна реч*, и устен, или *устна книжовна реч*“ (Попова 1980: 65). Писменият книжовен език функционира чрез текстове, които представят неговите подсистеми, или т.нар. функционални стилове – научен, публицистичен, административен, разговорен и художествен стил. Устната книжовна реч съществува в два основни типа реализация:

– несъщинска книжовна разговорна реч – реализира се в устни прояви, при които се спазват нормите и кодификационните правила. Тези прояви имат репрезентативен характер и най-често са предварително тематично, структурно и езиково обмислени. Тази форма на устната реч е кодифицирана чрез правоговорните правила и се реализира в стандартизирани ситуации под формата на лекция, реч, беседа и пр.;

– същинска книжовна разговорна реч – средство за неофициално, предварително неподготвено общуване. За разлика от несъщинската разговорна реч, втората форма на устната реч може да се осъществи във всяка ситуация. Като част от книжовния език (а не от системата на диалектите) същинската книжовна разговорна реч е кодифицирана, но заради начина на прилагане на тези норми тя е стихийна.

Цялостна концепция за мястото и ролята на устната реч като средство за официална и неофициална комуникация е представена в редица изследвания на преподаватели от Великотърновския университет: Д. Чизмаров, Р. Русинов (1991), Хр. Станева (1991) и др. Тази концепция тръгва от идеите на функционалната стилистика и се основа на разбирането, че подборът на езиковите средства е обвързан със степента на подготвеност, с представителността на ситуацията и темата на комуникацията. Устната комуникация се реализира според моделите на книжовния български език и се проявява или като публична устна реч, или като книжовна разговорна реч. „Книжовната разговорна реч е разновидност на устната форма на книжовния език, която е предварително неподготвена, възниква спонтанно и непринудено и служи за непосредствено общуване между носители на книжовния език във всекидневния им бит“ (Русинов 1991: 23). В рамките на книжовната разговорна реч съществуват две разновидности:

- официална книжовна разговорна реч (според Русинов) или официално-делово-разговорна реч (според Станева) – характеризира се с по-голямо единство на нормите и с по-ясен и отчетлив изговор на звуковете, думите и фразите. Тя се проявява при общуване в публичната сфера, където традиционно се използват ресурсите на другите функционални стилове – административен, научен, публицистичен. Ето защо тази книжовноезикова формация може да се разглежда като устна форма на съответните стилове;

- неофициална книжовна разговорна реч (според Русинов) или битово-разговорна реч (според Станева) – използва се при битова комуникация и се отличава с по-голяма вариативност и лабилност на нормите. В най-голяма степен особеностите на тази разновидност се покриват с традиционния разговорен стил.

Може да се направи обобщението, че езиковите средства и в устната комуникация, подобно на писмената, се свързват с определен функционален стил; при устно общуване в различни сфери и ситуации се използват варианти на съответния функционален стил. По-особено място има само книжовно-разговорната реч: „...функционална разновидност на книжовния език, формирала се последна в сравнение с другите функционални стилове“ (Русинов 1991: 25). Тази подсистема на книжовния език се противопоставя на останалите по „...извънредно важната си зависимост от екстралингвистичните фактори – неофициалност, непринуденост и непосредственост при общуването“ (Станева 1991: 32). Важно е да се отбележи, че според посочените автори групата на лицата, които при всекидневно общуване използват средствата на

книжовно-разговорната реч, се определя според социалните променливи образование и професия. Носителите на тази устна форма на българския език са с висок образователен статут и принадлежат към интелигенцията (вж. Русинов 1991: 28). Тъй като авторите не коментират с какви средства се реализира общуването в групи с по-нисък образователен статут или със занимания извън интелектуалните дейности, може да се предположи, че при тези групи комуникацията протича със средства, силно повлияни от системите на различни диалекти. За езиковата ситуация от началото на XXI век обаче тези постановки изглеждат доста дискуссионни както поради нестабилното състояние на териториалните говори, така и поради променения статут на българската интелигенция като фактор в социалния живот.

В този преглед на някои от мненията в българското езикознание за средствата, с които се реализира устното общуване, ще бъде отделено внимание и на концепцията на В. Маровска (1998) – концепция, в която „се срещат“ идеите на пражките функционалисти и теорията на опозициите. Авторката следва разбирането на Хавранек, че специализираните комуникативни функции (разговорна, професионална – практически специализирана, и научна – теоретически специализирана) изграждат собствени езикови системи. Тези подсистеми на книжовния език, свързани с посочените функции, се определят като функционален език. Формалноезиковите особености на речта, зададени от комуникативната цел, се означават с понятието стил. Функционалният стил се свързва с изказването, с речта и се определя от конкретната комуникативна цел. Вместо да следва установената традиция за дефиниране на стиловете според отделните функционални сфери, Маровска обобщава езиковите употреби и стига до двудялбата художествен език (най-общо езика на художествената литература) : делови език (представен като научен, административен, разговорен език според функцията, с която се свързва) (вж. Маровска 1998: 25). Употребата на езиковите средства от двете подсистеми в конкретни речеви ситуации се определя като делова реч (публицистична, административна, научна, разговорна) и неделова реч (художествена реч в частно значение, неделова реч в общо значение). Опозицията делова реч : художествена реч е еквиполентна опозиция (по модела първична : вторична знакова система), докато опозицията делова реч : неделова реч е привативна опозиция по признака нормативност (нормативна реч: реч, за която нормативността е ирелевантна). Според това деление в устната комуникация за реализиране на основните комуника-

тивни функции говорещите избират средства от подсистемите на деловата реч, която е определена като първична и нормативна.

Класификацията, предложена от Маровска, обхваща и текстова-та типология: „...според функционалната сфера на реализация на речевото произведение те са художествени и нехудожествени или в съгласие с нашето убеждение – неделови и делови“ (Маровска 1998: 35). Важно е да се отбележи, че авторката детайлизира класификацията на деловите текстове: според степента на предварителна подготвеност текстовете са спонтанни (разговорни) и неспонтанни, обработени (научни, публицистични и административни); според формата, в която се реализират, те са устни (каквито са повечето от разговорните) и писмени. В тази връзка устната комуникация се реализира както чрез спонтанни, неподготвени, необработени текстове, така и чрез предварително подготвени обработени текстове.

Представените мнения могат да бъдат обобщени така:

- в българската лингвистична традиция устната комуникация е обект на изследване най-вече с оглед на езиковите средства, използвани за реализирането на комуникативните цели на говорещите в конкретни речеви ситуации (най-вече при спонтанно битово общуване);

- анализите на езиковите модели, с които се отличава устната реч, са част от изследванията по диалектология или по стилистика;

- езиковите средства за устно общуване оформят отделна подсистема в рамките на функционалните стилове на книжовния език. По-широко е разбирането на В. Попова, според която функционалните стилове, в частност разговорният стил, са подсистеми на писмения книжовен език. Поради това при анализа на устното общуване не трябва да се говори за варианти на стилообразуващите модели, а за книжовно-разговорна реч (която от своя страна в различните речеви ситуации може да показва различни степени на близост с диалектите или с книжовния език).

Прегледът на натрупания изследователски опит показва, че най-добре проучени са езиковите средства, използвани във всекидневното неофициално, неподготвено битово общуване, тоест особеностите на българската разговорна реч. Вероятно поради презумпцията, че официалното общуване се реализира със средствата на книжовния език при спазване на книжовните правоговорни, лексикални и граматични норми (т.нар. книжовна устна реч), на практика почти няма изследвания за езиковите модели в деловата сфера – бизнес общуване, комуникация на работното място, в административната сфера и под. Малко на брой са и анализите на общуването в академична среда. Медий-

ната сфера (журналистическата реч) и част от публичната сфера (политическата реч) са обекти на анализ най-вече според критериите за нормативност с цел установяване на отклонения от книжовноезиковите норми и оценки по скалата правилно:неправилно. Разбирането, че устното общуване не може да се разглежда като „неправилен“, ненормативен вариант на писменото общуване, налага разширяване на изследваните езикови прояви и намирането на по-адекватна методология за анализ и оценка. Това разбиране е в основата на проекта *Изследване на модели и средства в различни речеве ситуации и сфери на общуването в съвременния български език* (ФНИ на МОМН, дог. № ДТК 02/11, 16.12.2009 г.), разработван от изследователски екип, включващ преподаватели от Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“. Основните цели на проекта са свързани с изучаване на речевата комуникация в различни сфери и комуникативни ситуации и разширяване на знанията за актуалното състояние на езика ни. Наблюденията и анализите ще подпомогнат комплексното описание на съвременния български език като единство от писмена (книжовна) форма и устни форми за комуникация. За детайлния анализ на този комплексен обект се прилага и комплексна методология, съчетаваща постиженията на нормативната лингвистика, текстолингвистиката, лингвистичната прагматика, социолингвистиката, теорията на комуникацията, социалната психология на езика и др. При съчетаването на различни изследователски методи от решаващо значение е въпросът за метаезика, който ще се прилага при конкретните анализи. При избора на терминологичен апарат бяха отчетени изискванията за адекватност – по отношение на описвания обект, и за непротиворечивост – при съчетаване на терминологични елементи от различни области на познанието. Проучването на натрупания опит при изследване на устната комуникация гарантира, че дейностите по проекта показват приемственост и се вписват във вече установена традиция, като се стремят да я обогатят с разширяване на обекта и прецизиране на методологията. При избора на теоретичната рамка и на терминологичния апарат за дейностите по проекта, както показва и предложеният по-горе кратък обзор на теоретичните постановки, средствата за устно общуване не се разглеждат като част от системата на разговорния стил, затова избраният метаезик не включва елементи, свързани с понятието „стил“ и терминологията на функционалната стилистика.

Друга възможност при избор на терминологичен апарат за анализ на устното общуване води отново към Пражката лингвистична школа, но този път не с оглед на функционалната стилистика, а във

вързка с теорията на книжовните стандарти. През 80-те години на XX век с идеята за описание на актуалното състояние на езиковите системи чрез представяне на йерархията на езиковите формации, използвани в различни ситуации и дискурси, двустепенният модел стандарт-субстандарт¹ (Standard – Substandard, Subnorm) се обогатява с включването и на трети елемент – нонстандарт (Nonstandard, Nichtstandart).

Езиковият стандарт най-общо се определя като система от езикови средства (подсистема, вариант или диалект в рамките на даден език), която се използва при официално публично общуване. За да добие такъв статут, съответният вариант или диалект трябва да бъдат стандартизирани, тоест описани в граматика, речници и др. кодификационни документи. Тази зависимост между нормативността и стандарта много точно е представена в разсъжденията на Кр. Чакърова за книжовноезиковата норма: „В качеството си на литературно обработен, строго кодифициран (и надстроечен) езиков стандарт, тя се схваща като най-добрия образец на националния език и се налага чрез образователната система и различните официални речеви прояви. Наред с изискванията за правописна, пунктуационна и граматическа правилност, а също и с правоговорните предписания, тази норма налага и някои лексикални ограничения...“ (Чакърова 2000: 89).

В българското езикознание, за разлика от ситуацията в руското, немското или романското езикознание например (вж. прегледа на Кьостер-Тома 1993), книжовноезиковата система обикновено не се характеризира чрез идеята за стандарт и стандартизация. Сред малкото случаи, в които езиковите явления последователно се оценяват като част от стандарта или субстандarta на българския език, могат да се посочат материалите от заседанието на Международната комисия за славянските книжовни езици на тема „Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти“, проведено през 2004 г. в Шумен (вж. Стандарт 2005).

Езиковите разновидности или подсистемите в рамките на даден език могат да се определят като проява на езиковия стандарт, субстандарт и нонстандарт в конкретната езикова ситуация. Като едно от предимствата на този тристепенен модел за описание на отношението между нормата и узуса се посочва възможността за многоаспектна характеристика на явленията и по вертикалната ос (с отчитане на йерархията между подсистемите), и по хоризонталната ос (при анализ

¹ Терминът субстандарт е въведен от Блумфилд през 30-те години на XX век.

на явления от едно и също равнище), както и отделянето на „високи“ и „ниски“ варианти.

Най-често, при дефиниране на обема на понятията, *стандарт* се противопоставя на *субстандарт* и *нонстандарт* по модела *правилно: неправилно*. Нормативността и кодификацията наред с престижността са белези на езиковия стандарт. Субстандартът обединява езикови формации, които имат свои особености на всички езикови равнища, и поради това се покрива с утвърдената представа за диалект. Нонстандартът се реализира чрез груповите езикови формации, които имат само лексикални особености. Жаргонът, сленгът, аргото са отделни подгрупи в нонстандарта на съответния език. Наличието на „междинни формации“, каквито са например разговорната реч – намираща се между стандарта и субстандарта, или просторечието (то има свои фонетични, граматични и лексикални особености) – между субстандарта и нонстандарта, показва, че характеристиките на езиковите подсистеми не се изчерпват само с признака нормативност или по скалата *правилно:неправилно*. При избора на езикови средства, с които да се реализира общуването, влияят фактори, свързани с речевата ситуация (официална, неофициална, в делова среда и т.н., при пряк контакт между участниците или от дистанция), със социалната характеристика на участниците в комуникацията и с отношенията между тях.

Тристепенният йерархичен модел позволява да се преодолее доминацията на нормативната книжовна подсистема при описанието на езиковата ситуация, да се покаже системността в организацията и на некнижовните варианти. Такъв модел е по-приложим за езици, в които се наблюдава голяма диференциация на езиковите подсистеми и разнообразие на елементите (групите), които попадат в полето на субстандарта и на нонстандарта, което не важи за съвременното състояние на българския език. Тъй като представеният проект се занимава с устната комуникация в различни сфери, среди и ситуации, оценката на езиковите явления като стандартни или непринадлежащи към стандарта не би дала пълна представа за особеностите на изследвания обект. Методологична система, в която лингвистичните анализи се обогатяват с включването на социални и прагматични фактори при оценка на устната комуникация, се оказва по-надеждна основа за представяне на комплексния характер на обекта. В тази връзка се прилага и теорията за езиковите регистри, тъй като тя отчита зависимостта и диференцираността на езиковите формации от социалните фактори на средата, степента на официалност, начина или формата на

комуникацията, интерактивността, диалогичността и т.н. (вж. например Бибер 1995).

Езиковите регистри са езикови формации (варианти), определени от социални фактори, напр. професия, социална роля, или от комуникативната ситауция, напр. тип аудитория, комуникативна цел, тема на комуникацията. Всеки регистър имат свои лексикални и граматични характеристики. При анализите на процеса на общуване се отчита и още един момент – комуникацията може да протича със или без смяна на езиковия регистър. Смяната на регистъра е свързана със:

- социалните роли на говорещите (институционализираност, например на работното място, като част от административна структура; в академична среда; в сферата на обслужването и т.н.);
- отношенията между участниците в комуникацията (близки, неутрални или официални; със или без социална дистанция);
- социалните характеристики на участниците – параметър, който е прилаган и досега в социолингвистичните анализи.

Направеният преглед на досегашните изследвания на средствата, с които се реализира устното общуване, както и на някои теоретични модели за анализ на езиковите подсистеми, показва, че за целите на проекта *Изследване на модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуването в съвременния български език* е необходима комплексна методология, която да отговаря на многоаспектния характер на изследвания обект. От гледна точка на езиковия стандарт устната комуникация се реализира с различни средства, които попадат в сферата на стандарта (делова, академична, медийна реч) или на субстандарта (разговорна, медийна реч). Анализът според степента на подготвеност или спонтанност, на близост или социална дистанция, на интерактивност (диалогичност) ще открие езиковите регистри, свързани с различни среди и ситуации на общуване.

ЛИТЕРАТУРА

Бибер 1995: Biber, D. *Dimensions of register variation: A cross-linguistic comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Кьостер-Тома 1993: Кьостер-Тома, З. Стандарт, субстандарт, нонстандарт. // *Русистика* – Берлин, 1993, №2, 15–31.

Лилов 1980: Лилов, М. Книжовният език като средство за изграждане на национална култура. // *Проблеми на езиковата култура*. Съст. П. Пашов и В. Станков. София: Наука и изкуство, 1980, 48–56.

- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. I част. Пловдив: ПУИ, 1998.
- Пенчев 1980:** Пенчев, Й. Езикова норма и езикова структура. // *Проблеми на езиковата култура*. Съст. П. Пашов и В. Станков. София: Наука и изкуство, 1980, 57–60.
- Попова 1980:** Попова, В. За разговорната реч и нейната норма. // *Проблеми на езиковата култура*. Съст. П. Пашов и В. Станков. София: Наука и изкуство, 1980, 61–67.
- Русинов 1991:** Русинов, Р. Етапи във формирането на българската книжовна разговорна реч. // *Проблеми на българската разговорна реч*. Кн. 1. В. Търново, 1991, 22–29.
- Стандарт 2005:** *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти*. Под ред. на К. Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2005.
- Станева 1991:** Станева, Хр. Книжовно-разговорната реч и другите функционални стилове в СБКЕ. // *Проблеми на българската разговорна реч*. Кн. 1. В. Търново, 1991, 30–37.
- Чакърова 2000:** Чакърова, Кр. Българският Нарцис в огледалото на своя език (наблюдения върху естетическата норма в съвременната речева практика на българина). // *Изворът на Нарцис*. Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на доц. д-р Клео Протохристова. Пловдив: Страница, 2000, 87–108.